

Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətlər: Şamaxı soyqırımı

Mart-aprel 1918-ci il

Məhərrəm Zülfüqarlı,

Tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Ermənilər Bico əhalisindən qisas ala bilmədikləri üçün buradakı məğlubiyyətin səbəbkarlarından biri hesab etdikləri Babaş əfəndi Mikayılzadənin hər iki qaynını Şamaxıda ailə üzvləri ilə birlikdə işgəncə ilə öldürürlər. O zaman Babaş Əfəndinin qaynının iki övladı dağ yolu ilə qaçıb Bicoya gəlməyi bacarırlar. Çox keçmədən Babaş Əfəndi bu vəhşiliyi törədən üç daşnak qa-tilinin hər birini yaxalayaraq onlardan qisasını ala bilir. Ermənilər Səndələn (Bico) zirvəsində iki döyüş topu yerləşdirərək Bico kəndini atəşə tutur, nəticədə, kənddəki bir neçə tikili ilə yanaşı, XII əsrə məxsus məscid də dağıdır. Bicolular kənd əhalisini qırğına verməmək üçün onları Ağsu, sonra da Göyçay istiqamətinə köçürür və bununla da kənd əhalisinin soyqırımı məruz qalmasına imkan vermirlər. Buna görə də Fövqəladə İstintaq Komissiyasının sənədlərində soyqırımı malik kəndlər içərisində Biconun adına rast gəlinmir.

Yelizavetpol (Gəncə) Müsəlman Milli Şurasının sədri Xasməmmədov 1918-ci il martın 28-də Seymin və Cənubi Qafqaz hökumətinin sədrinə göndərdiyi teleqramında yazırdı ki, martın 18-də bolşeviklər tərəfi ndən Bakıdan 2000 yaxşı silahlanmış top və pulemyota malik olan əsgər dəstəsi Şamaxı qəzası istiqamətində yola salınmışdır. Dəstə yol boyu 15-dən çox müsəlman kəndini məhv edərək, Şamaxı şəhərini darmadağın etmişdir. Minlərlə müsəlman, o cümlədən qadın və uşaqlar qılıncdan keçirilmişdir. Faciəni təsvir etmək olmur. Təhqir və zorakılıqlar həddini aşmışdır. Təcili hökumətin köməyi lazımdır.

Azərbaycan nümayəndələrinin tələbi ilə Cənubi Qafqaz Seymi Bakı Sovetinə qarşı 100 min manat pul, piyada qoşun və süvari hissələri, iki təyyarə, zirehli qatar, çoxlu silah və sursat ayırmışdı.

İsmayıl bəy Ziyadxanovun martın 28-də (aprelin 9-da) Şamaxıya gələn süvari dəstəsi sayca az olmasına baxmayaraq düşməni məğlub etdilər. Düşmən Şamaxının malakanların yaşadığı Qozluçay kəndi istiqamətində geri çəkilməyə məcbur oldu. Şamaxıdan qaçan ermənilər malakan kəndlərinə sığınaraq Bakıdan kömək istədilər. İsmayıl bəy Ziyadxanov malakanlardan erməni quldurlarını təslim etmələrini tələb edərək onlara 2 gün vaxr verdi. Lakin malakanlar bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina etdilər.

Bundan sonra Bakı sovetinin Şamaxı istiqamətində erməni quldurlarına kömək üçün yeni dəstələr göndərməsi ilə martın 31-də (12 aprel) İsmayıl bəy Ziyadxanovun dəstəsinin Şamaxını tərk etdi. Buna baxmayaraq erməni quldurları martın 31-dən (12 aprel) 6 aprelə (18 aprel) kimi Şamaxıya qayıtmağa cürət etmədilər. Onlar 6 gün gözlədikdən və İ. Ziyadxanovun dəstəsinin Şamaxıdan getməsinə tam əmin olduqdan sonra yenidən Şamaxıya qayıtdılar. Bununla da soyqırımın üçüncü mərhələsi başladı.

III mərhələ - 6 aprel (18 aprel) –20 iyul (01 avqust) 1918-ci il. (İsmayıl bəy Ziyadxanovun dəstəsinin Şamaxını tərk etməsindən, martın 31- dən 6 gün sonra Şamaxının yenidən ermənilər tərəfindən tutulması ilə, yəni 1918-ci il aprelin 6-dan (18) başlayıb və Qafqaz İslam Ordusu ilə birlikdə milli ordunun iyulun 20-də (avqustun 1-də) Şamaxını azad etməsinə qədər davam edib.

1918-ci il aprelin əvvəllərində Zaqafqaziya Seyminin göstərişi ilə knyaz Maqalovun komandanlığı ilə 2 minə yaxın silahlı dəstə Tiflis və Gəncə tərəfdən irəliləyərək, Hacıqabul stansiyasını tutdu. Eyni zamanda şimaldan, Dağıstan tərəfdən, Bakı istiqamətində N.Qotsinskinin dağlılardan ibarət dəstələrinin qubalı Əli bəy Zizinskinin döyüşçüləri ilə birlikdə Xırdalana kimi gəlməsinə baxmayaraq, qüvvələr nisbətinin qeyri-bərabər olması onları geri çəkilməyə məcbur etdi. Bununla da azərbaycanlılara qarşı erməni qırğınlarının qarşısını almaq mümkün olmadı.

“Əhməd və Qumru” hekayəsi

1918-ci il hadisələri ilə bağlı müxtəlif ideoloji mövqedə olmalarına baxmayaraq M.Ə. Rəsulzadə, N.Nərimanov və digər şəxslər öz münasibətlərini bildirmişlər. Bu hadisələr bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmməd Hadi, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, İbrahim Xəlil və digər sənətkarlar bu mövzuda müxtəlif əsərlər yazmışdılar. Bu əsərlər içərisində Cəfər Cabbarlının şamaxılı iki gəncin faciəsindən bəhs edən “Əhməd və Qumru” hekayəsi diqqəti özünə cəlb edir. Hekayə şamaxılı iki gəncin-Əhməd və Qumrunun saf və ülvi məhəbbətindən, mart faciəsinin bu günahsız şəxslərə gətirdiyi müsibətlərdən bəhs edir. Əsərdə valideynləri erməni quldurları tərəfindən qətlə yetirilmiş, evləri dağıdılmış Əhməd və Qumru “Böyük pəncərələri qara kömürlərə dönmüş, altun divarları matəmlərə bürünmüş”, “əti tökülmüş baş skeletinə bənzəyən möhtəşəm” İsmailiyyə binasının önündə dilənçi vəziyyətində qarşılaşırlar. Faciə və məhrumiyyətlərin mənəngənəsində tanınmaz hala düşmüş, “Yarahıyam, şikəstəm, Şamaxı əsiriyəm”,-

yalvarışlarından bir-birini çətinliklə tanıyan iki sevgili görüşlərinə sevinşələr də, bir-birini qucaqlamırlar, daha doğrusu, qucaqlaya bilmirlər. Çünki erməni vəhşilər onların qollarını kəsmişdilər.

Fövqəladə İstintaq Komissiyası fəaliyyəti

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurası 1918–ci il iyulun 15-də müsəlman əhaliyə qarşı həmin ildə törədilmiş cinayətləri tədqiq etmək üçün Ələkbər bəy Xasməmmədovun rəhbərliyi altında GəncəDairə Məhkəməsinin üzvləri İsmayıl bəy Şahmalıyev və Andrey Fomiç Novatski, həmin məhkəmənin prokuroru Nəsrəddin bəy Səfikürdski, Nikolay Mixayloviç Mixaylov, V.Qudvillo və Mirzə Cavad Axundzadədən ibarət Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmışdı.

Fövqəladə İstintaq Komissiyası Şamaxı şəhərində törədilən cinayətlərdə əslən Şamaxıdan olub Bakı şəhərində yaşayan Stepan Lalayevin, Şamaxı şəhərinin sakinləri Qavril Karaoğlanovun, Arşak Gülbəndiyanın, Mixail Arzumanovun, Karapet Karamanovun, Armenak Martirosyantsın, Aleksandr Xaçaturovun, Mixail Xaçaturovun və başqalarının, cəmi 31 nəfərin Şamaxı qırğınlarının başlıca caniləri olduqlarını faktlarla sübut etmişdi.

Komissiyanın Şamaxı şəhəri və ona qonşu olan kəndlərdə ermənilər tərəfi ndən törədilən soyqırım hadisələri haqqında topladığı 7 cild, 925 səhifədən ibarət araşdırma materialları ermənilərin cinayətlərinin ifşasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fövqəladə İstintaq Komissiyası Şamaxı ilə yanaşı digər ərazilərdə də ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri də tədqiq etmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ermənilər

Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında Fövqəladə İstintaq Komissiyasının materiallarının bir hissəsindən istifadə etmişdir. Bundan başqa Komissiyanın materiallarının bir qismi 1919–cu ildə, İstanbulda 73 səhifəlik “Müsəlman əhaliyə qarşı erməni vəhşiliyi haqqında sənədlər” məcmuəsində fransız dilində nəşr olunmuşdur. Bütün bunlar baş vermiş cinayətlərin beynəlxalq aləmə çatdırılmasında ilk cəhdlər olsa da o zaman üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının fəaliyyət göstərdiyi il yarım ərzində müxtəlif siyasi və millətçi partiyaların bayrağı altında fəaliyyət göstərən ermənilər tərəfindən Cənubi Qafqaz ərazisində əhaliyə qarşı törədilmiş cinayətlər barədə 35 cildlik, 3500 səhifəlik materiallar toplanmışdı. Bunların əsasında 128 məruzə hazırlanmış və 194 nəfər barədə cinayət işi qaldırılmış, bundan əlavə minlərlə cinayətkarın adları dəqiqləşdirilmişdi. Komissiya həmçinin Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinə göndərmək üçün 95 foto şəkildən ibarət 6 cildlik əlavə material və 80 diapozitiv hazırlamışdı.

Lakin təəssüf ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınmasından (11 yanvar 1920–ci il) dərhal sonra qərb ölkələrinin təzyiqi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 2 fevral 1920–ci il tarixdə qəbul etdiyi amnistiya haqqında qanun 1918–ci il soyqırım hadisəsi ilə bağlı məsuliyyətə cəlb olunmuş cinayətkarların cəzalandırılmasının qarşısını aldı. Qanunun 2-ci maddəsi ilə “milli düşmənçilik zəminində baş vermiş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb olunanlar” təqibdən və cəzadan azad olunur, 10-cu maddəyə görə isə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının araşdırması nəticəsində qaldırılmış bütün cinayət işlərinə həmişəlik xitam verilir. Fövqəladə İstintaq Komissiyası çox böyük çətinliklər bahasına cinayətkarların çüzi hissəsi, 194 nəfərinə cinayət işi qaldırırsa da, amnistiya qanununun qəbulundan sonra onların hamısı sərbəst buraxılmışdı. Pul kompensasiyası ilə zəminə buraxılmışların hətt a pulları da geri qaytarılmışdı. Lakin Şamaxıda qanlı cinayətlərə başçılıq etmiş Stepan Lalayev cəzadan qurtara bilməmiş, öz əcəli ilə olsa da həbsxana divarları arasında ölmüşdü.

Şamaxıda 1918–ci ilin mart–aprel aylarında öldürülənlərin sayı haqqında müxtəlif məlumatlar mövcuddur. Bəzi məlumatlarda öldürülənlərin sayı 7 min, bəzilərinə 8 minə qədər, bəzilərinə 8–12, bəzilərinə isə 40 minə qədər olduğu göstərilir. 1920-ci ildə mühacir ədəbiyyatında öldürülənlərin sayı bir mənbədə 12 minə qədər, digər bir mənbədə isə 17 min nəfər olduğu göstərilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən Fövqəladə İstintaq Komissiyası 1918–ci ilin mart–aprel aylarında Şamaxı qəzasının azərbaycanlılar yaşayan 58 kəndinə ermənilərin hücumu zamanı ölənlərin sayının və kimi olduğunu dəqiq müəyyən etmişdir. Ekspertlərin arxivdəki aktlarda olan rəqəmlər üzrə hesablamalarına görə Şamaxı qəzasının 53 kəndində ermənilər 8027 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmişlər ki, onlardan da 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaq olmuşdur. Hesablamalara görə bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrün qiymətləri ilə 339,5 milyon manat olmuşdur. Digər mənbədə isə Şamaxının 72 kəndində ermənilərin 7 min nəfəri, o cümlədən 1653 qadın və 965 uşağı qətlə yetirdiyi bildirilir.

Bu dövrdə Şamaxı qəzasında 120 kənd olmuşdur ki, bunlardan da 86-sı erməni təcavüzünə məruz qalmışdı. Göründüyü kimi, komissiya öz işini dayandırdığından, soyqırıma məruz qalmış digər 33 kənd haqqında məlumat toplamaq mümkün olmamışdı.

Komissiya topladığı sənədlər vasitəsilə bolşevik və erməni cinayətkarlar tərəfindən azərbaycanlılara qarşı soyqırım cinayətlərinin törədilməsi təsdiq edilməsinə baxmayaraq çox təəssüf ki, cinayətkarların cəzalandırılması mümkün olmamışdır. Buna 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

parlamentinin qəbul ediyi amnistiya haqqında qanun və Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın 27 aprel 1920-ci il tarixdə işğal edilməsi imkan verməmişdi. İşğaldan sonra problemin obyektiv tədqiqi əvəzinə Moskvanın göstərişi ilə Azərbaycan xalqına “dostu düşmən, düşməni dost” kimi təqdim edərək “26 Bakı komissarı” kimi saxta tarixi əfsanələr uydurulmuşdu. Sovet dövründə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş cinayətlərin əsas təşkilatçıları “xalq qəhrəmanları” kimi qələmə verilərək, onların şərəfinə abidələr ucaldılmışdı.

Dövlət müstəqilliyinin bərpaşından sonra görülmüş işlər Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərmanının (mart 1998-ci il) 1918-ci ilin martında törədilmiş cinayətlərin elmi şəkildə tədqiq edilərək geniş ictimaiyyətdə çatdırılmasında müstəsna rolu oynamışdır. Fərmanda deyilir: “Azərbaycanlıların soyqırımı Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və Azərbaycanın başqa bölgələrində xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdir. Bu ərazilərdə dinc əhali kütləvi surətdə qətlə yetirilmiş, kəndlər yan-dırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdir...”

Fərmandan sonra mövzuya aid müxtəlif dillərdə çoxlu sayda kitab və məqalə nəşr olunmuşdur.

1918-ci il hadisələri ilə bağlı araşdırmaları davam etdirmək üçün Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu Fövqəladə İstintaq Komissiyasının Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində saxlanılan 3 cildə ibarət cinayət işinin materiallarını “Soyqırımı memorial kompleksi”nin işində istifadə olunması, araşdırılması, geniş ictimaiyyətə və beynəlxalq aləmə çatdırılması üçün Heydər Əliyev Fonduna təqdim edib. Heydər Əliyev Fondunun “Tolerantlığın ünvanı: Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində Şamaxıda 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılmış Cümə məscidinin yenidənqurulması da tarixi ədalətin bərpaş sahəsində görülən müsbət işlərdəndir. Bu sahədə görülmüş müsbət işlər hazırda daha geniş miqyasda davam etdirilir.

Şamaxı soyqırımı ilə bağlı faktlar beynəlxalq aləmdə terrorizmə qarşı mübarizə aparıldığı hazırkı vaxtda mühüm aktualıq kəşbedir. Buna görə də bu faktlar obyektiv şəkildə yenidən araşdırılmalı və Şamaxı soyqırımı ilə bağlı həqiqətlər beynəlxalq aləmə çatdırılmalıdır.